

Mən azman bir soydaşımızın bir əsr öncə axıdılmış günahsız qanının bu yerlərdəki qədim daş parçalarından hansındasa hopub qalmış izinin sorağı ilə gəlmişdim. Tarixə çevrilmiş bu daşların sinəsində gizlənmiş həmin qan ləkəsini oxumaq istəyirdim. Bu, çoxlarının eşidə bilmədiyi "Azərbaycan soyqırımı simfoniyası"nın üverturası idi. Bəlkə də, bu faciə nisgilli "Şirvan şikəstəsi"nin ilk notlarına çevrilib. Mən növbəti həqiqət axtarışımı həmin qançəkər qan damlasından başladım...

1918-ci il mart qırğınlarında Şamaxının altını üstünə çevirən erməni Stepan Lalayanın "Döyüş mirzələri"ndən olan Qavri Baxçaçıyan həmin vaxt yazırdı: "Lalayanın əsgərləri onu döyü-döyü meydanın ortasına sürüdülər. Sonra onu ağaca bağlayıb, başına saxsı bir vedrə keçirdilər. Qəhrəmanım Stepan günlüklü şapkasını başına qoyub, yaxın gəldi. Diqqətlə ağaca bağlanmış adama baxdı. Hə, cənab deputat, – dedi, erməni millətini söymək olmaz. Sən isə söyürdün. Gah Kremldə, gah Fransada, gah Almaniyada dişinin dibindən çıxanı ünvanımıza dedin... İndi buyur, danış. Bizim nəyimiz pisdir? Camaat, əsgərlərim səni gözləyir. De ki, mən də erməniyəm, sizlərdənəm. Allahıma, Quranına and olsun, mən deyənləri də, səni buraxım... Deputat isə bizim millətə lənət yağdırırdı... Güllə açıldı. Ətrafa qan damcılar çiləndi".

Bax mən də bu gün həmin yerə o günahsız tökülən qan damlalarının sorağı ilə gəlmişdim. Bir əsrdən artıqdır ki, yol gözləyən, yüz ilin şaxtasına, qarına dözüb qalan bir damla qanın cazibəsi nə qədər güclü imiş?! Hey axtarırdım, amma hələ də tapa bilmirdim. Düzünü axtarsan, bəlkə də, bu qədim Azərbaycanın yurd yeri, bir əsrdə neçə dəfə zəlzələ ilə altı-üstünə çevrilən, vəlvələ ilə – erməni vəşiliyi nəticəsində başdan-başa oda qalanı xarabalığa çevrilən qədim Şamaxı elə, o bir damcı qanın üstündə binə olub.

Mən onun sorağında Şirvan elini başdan-başa gəzib dolandım. Qədim qəbiristanlıqlarda bir böyrü üstə düşüb qalan, böyür-başını yosun tutan sinə daşlarındakı axtardım. Nəzərdən düşən, çöküb batan, ətrafını kol-kos bürüyən qəbirlərə, uçulub dağılmış, gediş-gəlişi olmadığı üçün ot-ələf basmış çığırlardan keçdim. Dostdan-tanışdan soruşdum, aradım... Bir "bildim" deyən, "gördüm" deyən olmadı.

Şamaxı torpağında, indiki Şirvan əhli sağlığında adı dillərdən düşməyən, ən yüksək kürsülərdən erməni separatizmini ifşa edən, erməni başbilenlərini ittiham edən, şəhərləri, kəndləri viran qoyan, uşaqları, qocaları, ailələri, ən nəhayət, nəsiləri qırıp çatan, yandıran erməni qırğın dəstələrinə, cinayətkar qruplarına qarşı amansız olan bir insanı tanıyan olmadı. 116 il əvvəl Rusiya Dövlət Dumasına seçilmiş ilk azərbaycanlı deputatlardan birini, o zaman Şirvanın güvənc yeri olmuş millət vəkili nədən tanımadılar?

Mən bütün bunları anlamadım. Şir-

məhəllə məktəbində alıb. Sonra atası onu Tiflisə aparıb. 1868–1874-cü illərdə Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin nəzdindəki 6 illik məktəbdə təhsilini davam etdirib. Tiflisdən qayıtdıqdan sonra 1874–1878-ci illərdə təhsilini o zaman böyük Həsən bəy Zərdabinin müəllim işlədiyi Bakı realını məktəbində davam etdirib. M.Əliyev ağıllı və düşüncəli olduğu, hadisələrə məqsədyönlü yanaşdığı üçün, məktəbdə dərs deyən, iqtisadi məsələləri araşdıran Boris Eynşteynin

bir məsələ idi. Odur ki, soydaşımız 1880-ci ilin aprelin 14-də çar Rusiyasının İqtisadi Məsələlər üzrə Məxfi İdarəyə (İqtisadi Kəşfiyyat İdarəsi) dəvət alıb. Bu vaxt ona idarənin rəisi general O.D.Ponteleyevin təklifini çatdırıblar. Akademiyayı yenidən bitirən Məhəmmədağlı Əlizadə çar Rusiyasının Avropa ölkələri üzrə iqtisadi əlaqələrinin kəşfiyyat və məxfilik prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən yenidən qurulması layihəsini təklif edib.

Həmin vaxt dünyaya iqtisadi

Həmin il azərbaycanlı akademik Məhəmmədağlı Əlizadə Strasburqun "Seçilmiş adamları siyahısı"na daxil edilmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya soydaşımızı iqtisadçı qrupundan çıxarıb, onu Almaniyaya göndərib. Həmin vaxt Məhəmmədağlı Əlizadənin fransız dilində "Fransanın əraziləri arasında iqtisadi əlaqələrə dair fikirlər" kitabı çap olunub. Paris İqtisadi Akademiyasında müzakirəsi nəzərdə tutulan həmin əsərlə bağlı yığıncaq təxirə salınıb. Nəticədə, Məhəmmədağlı Əlizadə

işlərdən əl çəkməyi, Azərbaycan torpaqlarında onlara yaradılmış əvəzsiz şəraitdən istifadə edərək sülh və əmin-amanlıq içində yaşamağa çağırıb. Erməni deputatı S.Davidyan 1906-cı ilin martın 4-də Azərbaycanlı deputat Məhəmmədağlı Əlizadəyə xəbərdarlıq məktubu göndərib, onu çıxışlarından əl çəkməyə çağırıb.

Məhəmmədağlı Əlizadə Qafqazda gedən əsl həqiqətləri II Nikolaya, dostu, İqtisadi Kəşfiyyat İdarəsinin başçısı, sonradan imperatorun dəftərxanasında səlahiyyət sahibi olan Oleq Ponteleyevin yardımı ilə çətdirməyə müvəffəq olub. 2 gün sonra Dumanın sədri ermənipərəst Paşkov öz səlahiyyətlərindən uzaqlaşdırılıb. Lakin 1906-cı ilin mayın 14-də general O.Ponteleyev öz iş otağında ermənilərin əli ilə zəhərləndirilərək öldürüldü.

Rusiyada 1917-ci ilin fevralında baş verən içtimai-siyasi hadisələr Azərbaycana həm iqtisadi, həm mədəni-psixoloji, həm də içtimai-siyasi cəhətdən təsir etmişdi. Moskvalı dostları Akademik M.Əliyevə xəbər göndərmişdilər ki, Moskvada Azərbaycan üçün böyük bir bəlanın planı hazırlanır. Məsələ həmişəydi ki, Moskvaya qayıtsın. Amma akademik öz doğulduğu, boya-başa çatdığı Şamaxıdan çıxmıyıb. O, Fransaya getmək üçün aldığı dəvətdən də imtina edib.

1918-ci ilin yanvarın 10-da qeyrətli soydaşımız onun ad gününü təbrik etməyə gələn, el-obada Şeyx Şamaxı kimi tanınan din xadimi Şeyx Məcid Axundoğlundan xahiş edib ki, Şamaxıda "qanı coşan azərbaycanlı balalardan ibarət" döyüş dəstələri yaratsın. Başqa xilas yolu görünmədiyindən Şeyx bu təklifi qəbul edib.

Ad günündən heç bir ay ötməmiş, toplu-tüfəngli ermənilər Şamaxıya soxuldular. Bu qəfil hücum idi. Hər yer od tutub yanırdı. Kimisi qaçır, kimisi əldə-ayaqda qalan uşağını axtarır, kimisi evinə düşən alovu söndürməyə cəhd edir, kimisi də aldığı güllə yarasından can verirdi...

Can verənlərdən biri də illər boyu dünyanın xilas yollarını axtaran, Şimalın və Qərbin strateji mərkəzlərində ideyaları məxfiliklə öyrənilən soydaşımız akademik, millət vəkili Məhəmmədağlı Əlizadə idi. O yaşamaq istəyirdi. Hələ görülməsi çox işi vardı. Ermənilər bu nəhəng alimi və içtimai xadimi vəhşicəsinə qətlə yetirməklə bəşəriyyətin xilas yoluna da qəsd etdilər.

Məşhur "Şirvan şikəstəsi", bəlkə də, o məşum anlarda yaranıb. Akademik, Rusiya Dövlət Dumasına seçilən ilk azərbaycanlı deputat, şamaxılı Məhəmmədağlı Hacı Əbdülsəməd oğlu Əliyev xüsusi qəddarlıqla öldürülən gün...

Rövşən NOVRUZOĞLU,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə
doktoru, professor

Bəşəriyyətin xilas yolunu axtaran azərbaycanlı kim idi?

Ermənilər onu Şamaxıda qəddarlıqla qətlə yetirmişdilər

təşəbbüsü və çox şübhəsiz, Həsən bəyin xeyir-duası ilə Moskvaya oxumağa göndərilib.

Həmyerlimiz Moskvada Petrovsk-Razumovsk Kənd Təsərrüfatı və Meşəçilik Akademiyasının iqtisadiyyat fakültəsini bitirib. Akademiyanın o vaxtkı rəhbərlərindən olan professor Dmitri İvanoviç Aleksandrov çar Rusiyasının "siyasi şöbəsinin" sorğusuna 1879-cu ildə verdiyi məlumatda onun haqqında yazıb: "Sizin maraqlandığınız tələbəmiz, milliyətçə türk olan Azərbaycanlı gəlmiş Məmməd Əliyev Əbdülsəməd oğlu çox istedadlı, vicdanlı və ədalətli insandır. O, çalışqan bir tələbə olmaqla yanaşı, akademiyanın işlərində bizə yaxından köməklik göstərir. Onun ciddi iqtisadi layihələri var və bu layihələr şübhə etmirəm ki, Rusiya üçün çox əhəmiyyətlidir".

Məlumatla görə, həmin iqtisadi layihələrin birində Məhəmmədağlı Əlizadə qeyd edirdi: "Mən sadəcə, təhlilimin nəticələrini anlatmaq fikrindəyəm. Yer üzündə nə qədər insan yaşayışı varsa, orada həmişə iqtisadi böhran ola bilər və heç bir dövlət bu böhrandan kənar qala bilməz. Təkliflərimdən biri belədir ki, çaylar və dənizlər, göllər arasında iqtisadi körpülər qurulsun. Məsələn, Xəzər dənizini Qara dənizlə, Aralıq dənizi ilə birləşdirmək mümkündür. Ümumiyyətlə, 3 dənizi birləşdirmək mümkündür. Belə olarsa, üç dəniz arasında yaşayan Avropa, Asiya camaatı gələcək iqtisadi fəlakətlərdən azad olmuş olar".

İrəli sürülən təkliflər həm o dövr üçün, həm içtimai-siyasi mühiti getdikcə mürəkkəbləşən Rusiya üçün çox vacib

siyasətində Rusiya qədər çətin vəziyyətdə qalan ikinci dövlət yox idi. İqtisadi böhran Rusiyayı sarsıdırdı. Bütün bunlara qarşı Məhəmmədağlı Əlizadə tərəfindən verilən təkliflər həmişə öz bəhrəsini verirdi. 1881-ci ilin fevralında M.Əliyev ideyalarını, fikir və düşüncələrini, iqtisadi bilik və bacarığını təkmilləşdirmək üçün Avropaya göndərilib, Fransa və Almaniyada çalışıb. Həmin ölkələrin İqtisadi Akademiyalarında dərs deyib, araşdırmalar aparıb, Rusiya–Fransa, Rusiya–Almaniya iqtisadi münasibətlərinin inkişafında xidmətlər göstərib.

Parisdə nəşr olunan "İqtisadiyyat və Maliyyə Agentliyi" bülleteni belə bir xəbər verirdi: "Fransanın şəhər və yaşayış məntəqələrini iqtisadi böhran bürüməkdədir. Parisdə dünyanın tanınmış iqtisadçılarından ibarət "Beynəlxalq İqtisad qrupu" yaranıb. Dünən Rusiyadan gəlmiş akademik iqtisadçı M.Əliyevin fikirləri bəyənilib".

Araşdırma materiallarına görə, M.Əliyev 3 ay Strasburqda (Fransa) yaşayıb. Vaxtilə Bakıdan köçüb gedən erməni zərgəri, Stanislav Ter-Akopyanın evində yaşayıb. "Strasburqa yardım komissiyası"na başçılıq edən qrupda Rusiya nümayəndəsi kimi çalışıb. Lakin həmin il iyulun 13-də Rusiya "Məxfi İqtisadi məsələlər idarəsi" erməni S.Ter-Akopyandan məktub alıb. General Ponteleyevə ünvanlanan həmin məktubda erməni yazıb: "Cənab General! Sizin əmrinizdən çıxıb bilmədim. Göndərdiyiniz Əliyev burda Rusiyanın mənafeələrindən çox, doğulduğu Şamaxının mənafeələrinə xidmət edir. Rusiya İmperatorluğu onun xoşuna gəlmir. Rus millətinə qarşı fikirləri dumanlıdır".